

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING NUTQINI RIVOJLANTIRISHDA O'ZBEK XALQ MAQOLLARI VA TOPISHMOLAR ORQALI O'QUVCHILAR ONGIGA SINGDIRISH

Suyunova Marjona Akbar qizi

Jizzax davlat pedagogika universiteti talabasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o'quvchilar ta'limiy o'yinlardan nutq madaniyati va nutq muloqoti qanday rivojlanishi kerak shular haqida jamoat atrofida qanday muloqot qilish kerak, dars jarayonida xalq topishmoqlaridan foydalanish qanchalaik muhim va nutq faoliyati o'rni salmoqlidir. O'zbek xalq topishmoqlaridan foydalanish bolalar nutqining nuqsonlarini bartaraf etishda yordam berishi haqida yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *onomatopeya, ertak, hikoya, topishmoq, bilim, usul, quyosh, oy, totemestik tushuncha, nutq terapevtlari, assimilyatsiya*

Kirish

Har bir mamlakatning taraqqiyoti, istiqboli, farovonligi, ma'naviy yuksalishi, jahonning eng rivojlangan davlatlar qatoridan o'rin olishi - bilimli, yuqori intellektual salohiyatli, qalbiga va ongiga ezgu fazilatlamu mujassamlagan yoshlarga bog'liq hisoblanib, har jihatdan yetuk va barkamol, Vatan taqdiri uchun sidqi dildan xizmat qiladigan, fidoyi, iymonli avlodni voyaga yetkazish, o'qitishni sifatli va mazmun jihatdan yuqori pog'onalariga olib chiqish awalo o'qituvchi va tarbiyachi murabbiylar zimmasiga sharafli va ayni paytda mas'uliyatli vazifani yuklaydi. Asrlar davomida bolalarni kichik yoshdan boshlab har tomonlama rivojlantirish lozimligi o'z tasdig'ini topgan masalalardan biridir. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni rivojlantirish uchun ko'plab usullar mavjud, ayniqsa bugungi kunda bunday usullarning ko'plab turlari mavjuddir. Bu usullardan eng ko'p qo'llaniladigani plastelen, legolar, turli didaktik o'yinlar, zamonaviy texnika vositalari va boshqalardir. Ammo hali bunday zamonaviy usullar mavjud bo'lmagan davrda ham pedagogikada qo'llanilgan usul va vositalar bolaning rivojlanishida o'zining yaxshi natijalarini ko'rsata olgan. Bir tomondan bolani o'ziga jalb etsa, ikkinchi tomondan uning tafakkurini rivojlantira olgan har xil o'yinlar mavjud bo'lgan. Topishmoqlarni topish o'yini shular jumlasidandir.

TADQIQOT MATERIALLARI VA METODOLOGIYASI

Nima sababdan bolalarning nutqi takomillashishida topishmoqlardan foydalanish dars jarayonida juda yaxshi samara beradi? Shuni esda tutish kerakki, topishmoqlarni barchasi noodatiy tilda xalq og'zaki janri va majoziy tilda tuzilgan bo'lib, bu bolaning so'z boyligini yanada boyitadi, ba'zan esa bu bolaga ta'riflab bo'lmaydigan zavq bag'ishlaydi. Hatto xalq topishmoqlarida ham juda ko'plab turli metaforalar, tasvirlar, nutq burilishlari bolaning miyasini avtomatik ravishda ishga

solib, uni butunlay tashqarida fikrlashga o'rgatadigan vositadir. Bu esa albatta, bolaning bir oz yetuk yoshda turli fanlarni tushunishda ko'makchi vazifasini bajaradi. Har bir topishmoqda mavjud bo'lgan o'yin shakli bolalar uchun qiziqarlidir: bola uchun bu o'yin-kulgu, ammo bu o'yin-kulgu dunyoni tushunishga va majoziy fikrlashga o'rgatadi. Misol uchun, xalq topishmoqlarini so'rashdan oldin ularning qiyinchilik darajalariga saralab olish lozim. Bolaning yoshi qanchalik yosh bo'lsa, unga beriladigan topishmoqning darajasi ham shunchalik oson va tushunarli bo'lishi kerak. Masalan, mashhur bo'lgan topishmoqlardan biri: karam bu topishmoqda juda ajoyib tasvirlangan va bu bolalar uchun zavqlidir, bunda topishmoqlarning to'g'ri ekanligiga e'tibor qaratadilar va keyingi safargi topishmoqlarda u o'zining o'xshashligi va taxminlarini yaratib topishmoqning javobini topishga harakat qiladilar. Topishmoqlar - qofiyalar bolalarning ritm tuyg'usini rivojlantiradi, bunda bolalar juda oddiy bo'lsada, she'r bilan muloqot qilishning birinchi tajribasini egallaydilar. Bundan tashqari bir nechta shunday topishmoqlar va bolaning o'zi qofiyalarni izlashga va birinchi sodda she'rlarini yozishga harakat qila boshlashi ham mumkin.

TADQIQOT NATIJALARI

Topishmoq - bu narsaning nima ekanligini bilishni tinglovchi yoki o'quvchining ixtiyoriga qoldiradigan o'yin bo'lib, uning xususiyatlarini ismini tilga olmay, bilvosita aytib beradi. Topishmoqlardagi savollar; U kontseptsiyani tavsiflovchi darajada bo'rttirish, teskari o'zgartirish va o'zgartirish orqali yaratilgan Bu ibora " so'roq gap " bo'lishi shart emas. Topishmoqlar bir necha so'zdan tashkil topgan gap shaklida ham, juftlik yoki bayt shaklida ham bo'lishi mumkin. Ko'p topishmoqlar qofiyada holida keladi. Ozarbayjon olimi Ramazon Kafarlining fikricha, "topishmoq folklorning qadimiy janrlaridan biri bo'lib, odamlar o'rtasidagi shaxsiy va ijtimoiy munosabatlar shakllana boshlagan davrlarda yuzaga kela boshlagan. Topishmoq janri shakllana boshlagan davrlarda mifologiya, ayniqsa, animistik tasavvurlar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Topishmoqlarda jonivorlar va jonsiz predmetlarning "insonlashtirib" talqin qilinishi fikrimiz dalilidir". Topishmoqda quyosh, oy, yulduzlar va tabiat hodisalarini har xil obrazlar orqali gavdalantirilishi asosida, ko'pincha juda qadimiy tushunchalar yotadi. Odatda ularni jonli metaforik o'xshatishlar bilan berish kuchlidir. Bu borada Z.Husainovanning xalq orasida horib, izlanib to'plagan topishmoqlarining tahlili alohida e'tiborga molik. Bir otasi, bir onasi, Necha yuz ming bolasi topishmog'ida quyosh, oy, yulduzlar insonga qiyos qilib, jonlantirib beriladi. Bu topishmoqda quyosh bilan oynning qaysi biri ota va qaysi biri ona ekanligi aniq belgilanmagan bo'lsada, ularni ota va ona, yulduzlarni esa ularning bolalari deb aytilishi ibtidoiy tushunchalar bilan bog'liq ekanligidan darak beradi. Chunki inson hali tabiatni va uning sirlarini to'g'ri tushuna olmagan totemistik tushunchalar hukmron bo'lgan zamonlarda quyosh va oy – ota va ona sifatida tasavvur etilgan. Onasi bitta, Bolasi mingta.

Topqirlikni va zukkolikni oshiruvchi topishmoqlar bolada sezgi va fikrlash odatini uyg'otadigan yana bir tur hisoblanadi. Odatiy misol, boladan choyga shakarni qanday qo'l bilan aralashtirish kerakligini so'rash mumkin. Bolalar shunday javob berishi mumkin o'ng yoki chap qo'l bilan, lekin qoshiq bilan degan javobni eshitgandan so'ng u juda mamnun bo'ladi va to'g'ri javobni bir umr yodida saqlaydi. Shundan so'ng esa u har bir savolga javobni diqqat bilan izlaydi va noodatiy javob topishga harakat qiladi. Bolalarning tafakkurini, nutq boyligini tarbiyalashda ularga o'yin tarzida atrofdagi dunyo haqida iloji boricha ko'proq ma'lumot berish, keng fikrlashga o'rgatish va keyingi hayotga tayyorlash biz kattalarning muhim vazifalarimizdan biri sanaladi. Bolaning nutqi qanchalik boy va to'g'ri bo'lsa, unga o'z fikrini erkin ifoda etishi osonlashadi, uning voqelikni bilish qobiliyati shunchalik kengroq bo'ladi. Bolalar va kattalar bilan kelajakdagi munosabatlari, uning hatti-harakatlari shaxsiyati to'liq bo'ladi, aksincha bolaning tushunarsiz nutqi uning odamlar bilan munosabatlarini murakkablashtiradi va ko'pincha uning karakterida og'ir iz qoldiradi. 5-6 yoshda nutqida nuqsoni bo'lgan bolalar bu nuqsonni og'ir his qiladilar, uyatchan, o'zini o'zgalardan tortadigan, ba'zida esa hatto qattiq asabiylashadigan bo'lib qoladilar. Bunday bolalarda esa tengdoshlariga, ba'zan esa kattalarga nisbatan tajovuzkorlik namoyon bo'lishini kuzatish mumkin. Bizning vazifamiz bunday holatlarda bola shaxsini to'laqonli tarbiyalashdan iborat bo'ladi. Buning uchun bolani jamoa bilan erkin muloqot qilishi uchun sharoit yaratish kerak. Bolalar o'z ona tilini imkon qadar tez o'zlashtirishlari, to'g'ri va chiroyli gapirishlari uchun zamin yaratish kerak.

Oilada bola mukammal tushuniladi va nutqi mukammal bo'lsa, u hech qanday noqulayliklarni boshidan kechirmaydi. Bolaning tashqi dunyo bilan aloqalari doirasi asta-sekin kengayib boradi va buni tengdoshlari ham, kattalar ham tushunishlari juda muhimdir. Shuning uchun bolangizni qanchalik tez va to'g'ri gapirishga o'rgatsangiz, u jamoada o'zini shunchalik erkin his qiladi. Nutq sofligi masalasi bolaning maktabga kelishi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Maktabda nutqdagi nuqsonlar o'quvchilarni muvaffaqiyatsizlikka olib kelishi ham mumkin. Maktabga kelgan birinchi kundan boshlab bola nutqdan keng foydalanishi kerak: butun sinf ishtirokida javob bering, savol bering, ovoz chiqarib o'qing va bu orqali nutqdagi kamchiliklar darhol aniqlanadi. Bolani o'qish va yozishga o'rgatish davrida tovushlar va pak-pakana bo'yi bor, yeti qavat to'ni bor. So'zlarning to'g'ri va sof talaffuzi alohida ahamiyatga ega, chunki yozma nutq og'zaki nutq asosida shakllanadi. Bolalar nutqi tovushining sofligi va imlo savodxonligi o'rtasida yaqin yaqin bog'liqlik o'rnatilgan. Yosh o'quvchilar asosan o'zlari gapiradigan tarzda yozadilar. Boshlang'ich sinf o'quvchilari orasida bog'langan nutq kamchiligi kuzatiladigan o'quvchilar ko'pchilikni tashkil etadi. Xo'sh bunday holatlarda bolaga qanday yordam berish kerak? Va bu jarayonning oldini olish maqsadida qanday ishlar amalga oshirilishi lozim?

MUHOKAMA

Ota-onalar bolaning hali ham mo'rt ovozli apparati haqida g'amxo'rlik qilishlari, kattalar bolaga to'g'ri talaffuzni o'zlashtirishga yordam berishlari kerak, ammo nutqni rivojlantirishga majburlash kerak emas. Bolani murakkab nutq materiali bilan yuklash, uni tushunmaydigan so'zlarni takrorlashga, shakli, mazmuni va hajmi jihatidan murakkab she'rlarni yodlashga, to'g'ri o'rganishga, artikulyar apparatlarning tayyor emasligi sababli tovushlarni talaffuz qilishga majburlash zararli. Bola nutqni taqlid qilish orqali o'rganadi. Shuning uchun, biz kattalar, talaffuzimizni kuzatishimiz, sekin gapirishimiz, barcha tovushlarni va so'zlarni aniq talaffuz qilishimiz juda muhimdir. Ko'pincha tovushlarni noto'g'ri talaffuz qilishning sababi bola bilan tez-tez muloqot qiladigan kattalar, opa-singillar, o'rtoqlarning nuqsonli nutqiga taqlid qilishidir. Ota-onalar, shuningdek, bola bilan muloqot qilishda, ayniqsa erta va kichik maktabgacha yoshda, bolaning nutqini "soxtalashtirmaslik", so'zlarni buzib talaffuz qilish, umume'tirof etilgan so'zlar o'rniga qisqartirilgan so'zlarni yoki onomatopeyani (ajralish) ishlatmaslik kerakligiga e'tibor berishlari kerak. Bu faqat tovushlarni assimilyatsiya qilishni sekinlashtiradi, lug'atni o'z vaqtida o'zlashtirishni kechiktiradi. Farzandingiz har qanday tovushlarni, so'zlarni, iboralarni noto'g'ri talaffuz qilsa, siz unga taqlid qilmasligingiz, kulmasligingiz yoki aksincha, uni maqtashingiz kerak. Bu jarayon tugallanmagan chaqaloqni hayotining o'sha davrida tovushlarning to'g'ri talaffuzini talab qilish ham mumkin emas.

Bolalar nutqidagi ayrim kamchiliklarni faqat mutaxassislar, nutq terapevtlari yordamida bartaraf etish mumkin. Ammo bir qator kamchiliklarni bartaraf etish oson va ota-onalar uchun ochiqdir. Oilada, odatda, bola u yoki bu tovushni yoki so'zni noto'g'ri talaffuz qilganda uni tuzatadi, lekin ular buni har doim ham to'g'ri qilmaydi. Nutqdagi xatolarni tuzatishga juda ehtiyotkorlik bilan yondashish kerak. Siz bolani yomon nutqi uchun tanqid qila olmaysiz va unga qiyin so'zni darhol va to'g'ri takrorlashni talab qilishingiz mumkin. Ko'pincha bu bolaning umuman gapirishdan bosh tortishiga, o'zini o'zi yopib qo'yishiga olib keladi. Xatolar xushmuomalalik, do'stona ohangda tuzatilishi kerak. Bola tomonidan noto'g'ri talaffuz qilingan so'zni takrorlamang. Uning talaffuziga misol keltirish yaxshidir. Uyda bola bilan o'qish, unga kitob o'qish, rasmlarga qarash, ota-onalar ko'pincha unga matn mazmuni haqidagi savollarga javob berishni, ertak (hikoya) mazmunini qayta aytib berishni, qiziqarli topishmoqlar berib rasmda ko'rsatilganlarga javob berishni taklif qilishadi. Bolalar bu vazifalarni anglashadi, lekin nutq xatolariga yo'l qo'yadilar. Bunday holda, siz bolani to'xtatmasligingiz kerak, unga bayonotni to'ldirish imkoniyatini berishingiz kerak, keyin esa xatolarni ko'rsating, namuna bering.

- Ko'pincha bolalar bizga turli xil savollarni berishadi. Ba'zan ularga to'g'ri javob topish qiyin. Ammo bolaning savollaridan qochish mumkin emas. Bunday holatda, siz bola ovqatlanayotganda (yurishda, ba'zi topshiriqlarni bajarishda va hokazo) javob berishga va'da berishingiz mumkin, kattalar esa bu vaqt ichida hikoyaga tayyorgarlik ko'radi. Keyin bola to'g'ri ma'lumot oladi, kattalar yuzida qiziqarli

suhbatdoshni ko'radi va kelajakda u bilan muloqot qilishga intiladi. Oilada bolaga shunday sharoit yaratish kerakki, u kattalar, aka-uka va opa-singillar bilan muloqot qilishdan qoniqish his qiladi, ulardan nafaqat yangi bilimlarni oladi, balki so'z boyligini boyitadi, jummalarni to'g'ri qurishni, talaffuz qilishni o'rganadi.

- Erdagi to'q sariq tirnoq (sabzi).
- Ikkita oynali derazalar / U hamma joyga qaraydi. (ko'zoynak)
- Filialda qulflangan ko'krak qafasi. (yong'oq)
- Senga yaqinlashma, o'n barmoq asal bo'ladi. / Qo'lingdan kelsa sekin ol, Ikki qo'lingda qon bo'lar. (qora tut)
- Bozordan bir oldim / Uyga ming keldim. (anor)
- Qarag'ayni o'yib o'yadilar / Unga kuy qo'ydilar / Yig'lama tinton yig'lamam / Endi qulog'ingni teshadilar. (ulanish)
- E so'zi bilan boshlangan 3 ta meva mavjud. / Birinchi ikkitasi qutulish mumkin, biri emas. (Olma, olxo'ri, O'g'il)
- Og'zi bor, o'tin yutadi, mo'ri bor, chekadi. (Pechka)
- Uning og'zi bor, tili yo'q, nafasi bor, joni yo'q, terisi bor, qoni yo'q. (balon)

Mana shu topishmoqlar orqali so'zlarning ma'nosini bilib oladi, lug'atlarni ham o'rganadi, nutqi takomillashadi, xotirasi kuchayadi, ongi rivojlanadi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkin, uyda qo'llashingiz mumkin bo'lgan o'yin tarzidagi topishmoqlarni mashq qilish to'g'ri talaffuzni rivojlantirishga xizmat qiladi, so'zning tovush, semantik, grammatik mazmunini aks ettirishga yordam beradi, bu esa bolani maktabga tayyorlash jarayoniga yordam beradi. Bolaning topqirligi oshishi bilan bir qatorda bog'langan nutqining o'sishini ham kuzatish mumkin. Topishmoq berish orqali turli savollar bilan murojaat qilib topishmoqni yanada qiziqarli mashg'ulotga aylantirish mumkin.

REFERENCES:

1. Чукомина Н.В. Воспитатель АУДО «Детского сада Берёзка Уватского муниципального района» " Развитие речи ребенка. Игры и упражнения для развития речи"
2. <https://ollforkids.ru> enternet manzili
3. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Topishmoq>